

Համազասպ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ԳՅՈՒՄՐԻ. ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

Գյումրու տարածքը մարդու կողմից բնակեցվել է դեռևս հնագույն ժամանակաշրջաններից: Դրա մախապայմաններն են հանդիսացել քաղաքի տարածքում խմելու ջրի աղբյուրները, փոքրիկ գետակները, բնակավայրի՝ պաշտպանական նկատառումներով հարմար բլուրները և տեղում անհրաժեշտ շինանյութի՝ տուֆի առկայությունը: Ախուրյան գետով ոռոգվող քաղաքի ներկա տարածքը գոտևորող սևահողային դաշտերը նպաստում էին երկրագործության և անասնապահության զարգացմանը:

Գյումրու տարածքում հայտնաբերված և ուսումնասիրված վաղագույն բնակավայրերը վերաբերում են մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակի սկզբներին և համապատասխանում են վաղ բրոնզի դարաշրջանին: Ճիշտ է, քաղաքի տարածքից կան նաև գտածոներ, որոնք վերաբերում են ավելի վաղ ժամանակաշրջանների, սակայն նորքարիդարյան կամ էնեոլիթյան բնակատեղիներ դեռևս ուսումնասիրված չեն:

Քաղաքի տարածքում հայտնաբերված վաղագույն բնակավայրերը և դամբարանադաշտերը գտնվում են Մսի կոմբինատի, Բուսաբանական այգու՝ Կումայրու, Ալեքսանդրապոլի ամրոցի, Սև բերդի և Վարդքաղի տարածքներում:

Մսի կոմբինատի և Կումայրի հնավայրերն առանձին համալիրներ են, որ գոյատևել են հազարամյակներ շարունակ: Գյումրու պատմության հնագույն ժամանակաշրջանի այս վկայագրերից իր տարածքով ամենամեծը և երկարակյացը Կումայրի հնավայրն է, որ սփռված է Չերքեզի ձորի երկու կողմերում և ընդգրկում է Ալեքսանդրապոլի ամրոցի, Սև բերդի, քաղաքային մարզադաշտի ու ներկայիս Բուսաբանական այգու տարածքները:

Մսի կոմբինատի բնակավայրն ու դամբարանադաշտերն ընդգրկում են բուն կոմբինատի, բանավանի հարավային հատվածի և դրանց հարավից հարող ավազահանքի ու դաշտերի տարածքները:

Մսի կոմբինատի բնակավայրն ու դամբարանադաշտը քաղաքի տարածքում թերևս ամենալավ ուսումնասիրված հուշարձաններն են: Ցավոք, այս հուշարձանի իրական չափերի, կենսագործունեության անընդհատականության, քաղաքաշինական սկզբունքների, տարբեր ժամանակաշրջանների ճարտարապետական առանձնահատկությունների մասին մեր պատկերացումները շատ սուղ են, քանի որ տոպոգրաֆիայի և ճարտարապետական դետալների ամրակայումը (ֆիքսացումը) կատարվել է միայն այն ժամանակ, երբ հուշարձանի զգալի մասն արդեն ավերված էր:

Գյումրու վաղբրոնզիդարյան հուշարձաններից հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ աշխատանքային գործիքներ, որոնց օգնությամբ ճշգրտվում են և վերականգնվում բնակիչների տնտեսական գործունեությունը, զբաղմունքներն ու հավատալիքները: Տնտեսության հիմնական ուղղություններն են եղել երկրագործությունը և անասնապահությունը: Շատ են ծակոտկեն բազալտից նավաձև աղորիքները, որ օգտագործվել են ցորենից այլուր ստանալու համար, կան նաև սանդեր, ծեծիչներ, կոկիչներ, տրորիչներ: Գտածոների մեջ կան գործիքներ, որոնք կարող էին օգտագործվել կաշի մշակելու համար, ինչպիսիք օբսիդիանից դանակները կամ քերիչներն են: Այդ գործիքները լայն տարածում ունեն բրոնզիդարյան հուշարձաններում և հատկանշվում են հազարամյակների ընթացքում օգտագործման շարունակականությամբ:

Հայտնաբերված խեցեղենը, որ Հայաստանի մ.թ.ա. III հազարամյակի մշակույթի ամենաբնորոշ տարրն է, բազմաթիվ զուգահեռներ ունի Հայաստանի համաժամանակյա բոլոր հուշարձաններում: Ամանները ամբողջությամբ պատրաստված են ձեռքով, լավ թրծված են, հիմնականում ունեն սև, հրաշալի փայլեցված արտաքին և կարմիր աստառ, ինքնատիպ ու հարուստ զարդանախշեր:¹ Վաղբրոնզիդարյան տնտեսության հիմնական ճյուղերի՝ անասնապահության և երկրագործության զարգացումը բնականաբար հանգեցրել է նաև արհեստների (քարագործություն, փայտագործու-

¹ Т. Х а ч а т р я н, Древняя культура Ширака, Ер., 1975, стр. 38.

թյուն, մանածագործություն, կաշեգործություն, ոսկրագործություն և այլն) ձևավորմանն ու վերելքին: Տեղում մանածագործության մասին կարելի է դատել իլիկի գլուխների բազմաթիվ գտածոներով:

Գյումրու տարածքի վաղագույն բնակիչները զբաղվել են նաև մետաղի մշակմամբ, ինչը փաստվում է ոչ միայն բրոնզյա կացիների, այլև կաղապարի գյուտերով: Այստեղից հայտնաբերված բրոնզե կացիները, որ օգտագործվել են և՛ որպես աշխատանքային գործիք, և՛ որպես զենք, վաղագույններից են ոչ միայն Հայաստանում, այլև ողջ տարածաշրջանում:

Երկրագործության մեջ ոռոգման թեկուզև խիստ պարզունակ ձևերի կիրառությունը, խոշոր եղջերավոր անասունների օգտագործումն ու անասնապահության զարգացումը, գյուղատնտեսական գործիքների կատարելագործումն էականորեն նպաստեցին արտադրության զգալի վերելքին, նախնադարյան համայնքի տնտեսական բարգավաճմանը և մշակութային զարգացմանը:

Մսի կոմբինատի վաղբրոնզիդարյան ժամանակաշրջանի բնակատեղիից բացի՝ համաժամանակյա շերտեր են հայտնաբերվել Կումայրի հնավայրում և Սև բերդի բլրի ստորոտում: Այստեղից հայտնաբերված գտածոների մեջ առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում կացարանի կավածեփի հատակի վրայի օջախի մոտ գտնված ցլակերպ հենակը, որն ունի պաշտամունքային նշանակություն(նկ. 1):²

Նկ. 1

Վաղբրոնզիդարյան մշակույթից (մ.թ.ա. 36-25 դդ.) անցումը միջինբրոնզիդարյանին (մ.թ.ա. 25-16 դդ.) Հայաստանի տոհմացեղային հասարակության վերափոխման ժամանակաշրջան է: Չարգացման միջինբրոնզիդարյան մշակույթի ժամանակաշրջանը համապատասխանում է դասակարգային հարաբերությունների ձևավորման և պետականության սաղմերի ստեղծման ժամանակաշրջանին: Տնտեսության հիմնական ճյուղերի,

մասնավորապես երկրագործության, անասնապահության և մետաղամշակության առաջընթացն ու արտադրողական ուժերի զարգացումը նպաստում են սոցիալական ու տնտեսական նոր, անհավասար հարաբերությունների ստեղծմանը: Ստեղծված նոր իրադրության պայմաններում լեռնաշխարհի բնիկները մշակութային և տնտեսական նոր հարաբերությունների մեջ են մտնում Կենտրոնական Անատոլիայի, Ասորիքի և նրանցից արևմուտք գտնվող շրջանների հետ:

Գյումրու տարածքից հայտնաբերված մ.թ. ա. II հազարամյակի առաջին կեսին վերաբերող որոշ նյութեր հուշում են նաև միջագետքյան քաղաքակրթությունների հետ ունեցած առնչությունների մասին: Այս տեսակետից հատկանշական է Լենինականից գտնված ասիմետրիկ կացիները, որն այլ հուշարձաններից հայտնի այսօրինակ սակրանման կացիների խմբում ամենահինն է: Նրա պատկերն է քանդակված աքքադական Նարամ Սուեն արքայի՝ Լուվրում պահպանվող կոթողի վրա (նկ. 2):³

Նկ. 2

Միջինբրոնզիդարյան մշակույթի զարգացումն ընթանում է օրինաչափ ինքնատիպությամբ: Այս ժամանակաշրջանում բուռն վերելք է ապրում անասնապահությունը: Սրա զերակայության պայմաններում որոշակի փոփոխություններ են տեղի ունենում կենսաձևի և կենցաղի մեջ: Յայլային անասնապահության պայմաններում աստիճանաբար անկում են ապրում բնակավայրերը: Մսի կոմբինատի բազմաշերտ հուշար-

² Ի. Ա վ ա գ յ ա ն, «Սև ամրոց» հուշարձանի դամբարանադաշտը, Հայաստանի հնագույն մշակույթը, հ. 3, Տ. Խաչատրյանի 70-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2003, էջ 128:

³ A. M a p t u p o c յ ա ն, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ер., 1964, стр. 32.

ձանում այս ժամանակաշրջանի շերտեր չեն հայտնաբերվել, սակայն կան թաղումներ: Միջին բրոնզի դարաշրջանում ամասունների և արտավայրերի համար մոլոր միջոց-դային անընդմեջ պայքարը հանգեցրել է բնամական հարաբերությունների և մշտական բախումների: Հոտերի պաշտպանությունն ապահովելու լավագույն միջոց է սկսում դառնալ ամրոցների կառուցումը, բնակավայրերից շատերը վերակառուցվում են որպես ամրոցներ: Նման մի ամրոցի ավերակներ բացվել են նաև Կումայրի բնակավայրի պեղումներով: Չի բացառվում, որ միջին բրոնզի ժամանակաշրջանում այդպիսի ամրոցը պատասպարան ծառայեր նաև հարևան բնակավայրի ցեղակիցների համար:

Տնտեսության հիմնական ճյուղերի զարգացումը և դուրգի անիվի գյուտը նպաստում են նաև խեցեգործության զարգացմանը: Այս շրջանի խեցեղենն աչքի է ընկնում կարմրափայլ մակերեսով և սև փայլաներկով կատարված զարդանուրբներով: Կարմիր դաշտի վրա սևով արված նախշազարդ խեցեղեն է գտնվել Մսի կոմբինատի պեղումներից, ինչը վկայում է այս բնակավայրի՝ նաև միջին բրոնզի դարաշրջանում շարունակական գոյատևման մասին:⁴

Մսի կոմբինատի բնակավայրը բազմաշերտ է. այն նոր վերելք է ապրել ուշ-բրոնզիդարյան (մ.թ.ա. XVI-XIII դդ.) և վաղ երկաթի (մ.թ.ա. XII-IX դդ.) ժամանակաշրջաններում, որոնց վերաբերող պեղված կացարանները քառանկյուն են, սենյակները՝ կիսազետոնափոր՝ շարված խոշոր, անմշակ քարերով: Կացարանների մեջ պահպանվել են սյուների՝ քարից պարզունակ խարիսխները:

Տնտեսության հիմնական ճյուղերին զուգընթաց՝ աննախադեպ վերելք է ունեցել մետաղների մշակումը: Ըստ հայտնաբերված նյութերի՝ կրկնակի ավելանում է բրոնզե իրերի արտադրանքը: Տեղում մետաղյա իրերի պատրաստումը փաստվում է պեղված արհեստանոց-ձուլարանով, որտեղ բացվել են կենտրոնական մասում մոխրի հաստ շերտով ձուլման վառարան, կողքին՝ կուտակված խարան: Գտնվել է նաև ձուլման կաղապար:

Գտածոների մեջ լայնորեն ներկայացված են քարից, մետաղից, ոսկորից աշխատանքային գործիքներ, տարատեսակ խեցանոթներ, բրոնզե նետալարքներ, նիզակներ և այլ զենքեր: (F3)

Նույն վերելքը տեսանելի է նաև Կումայրի բնակավայրում՝ փաստված բազմաթիվ գտածոներով:

Տնտեսական վերելքը, անասնապահության, երկրագործության, մետաղամշակության և սրանց հարակից արհեստների զարգացումը տեղաշարժեր առաջացրին տեղական ցեղերի սոցիալական կյանքում: Համայնքի ներսում գույքային և սոցիալական անհավասարությունը, հայրիշխանական ժառանգական իրավունքի կազմավորումը, մասնավոր սեփականության առաջացումը քայքայում են նախնադարյան արտադրական և հասարակական հարաբերությունները: Մ.թ.ա. XII դարից երկաթի գյուտով մարդկության քաղաքակրթությունը թևակոխում է զարգացման մի նոր դարաշրջան՝ երկաթի դարը, որ շարունակվում է առայսօր (նկ. 3):

Եվ Մսի կոմբինատի և Կումայրի բնակավայրերն իրենց կենսագործունեությունը շարունակում են նաև երկաթի լայն տարածման՝ մ.թ.ա. IX-XVI դդ.: Մսի կոմբինատի հնավայրում պեղվել են այս ժամանակաշրջանին վերաբերող մի քանի կացարան և 14 դամբարաններ: Բնակավայրի պեղումներով բացվել են կավածեփի հատակով երեք քառանկյուն կացարաններ: Հայտնաբերված նյութերը հիմնականում աշխատանքային գործիքներ են, խեցեղեն և երկաթե իրեր:⁵

Երկաթի լայն յուրացման ժամանակաշրջանը, երբ Շիրակում արդեն պետություն կար, ժամանակագրորեն համապատասխանում է քաղաքական պատմության ուրարտական ժամանակաշրջանին: Ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները

Նկ. 3

⁴ А. М а р т и р о с я н, *նշվ. աշխ.*, էջ 60-61:

⁵ Նույն տեղում, էջ 126-127:

պատմում են այստեղ ձևավորված Էրիախի անվամբ պետության հարստության և այդ թեոկրատական թագավորության հնամյա դինաստիայի մասին: Այդ արձանագրություններում Շիրակում հիշատակվում են վեց իշխանություններ և ցեղապետություններ, որոնք միավորված էին Էրիախի անվանվող թագավորության կազմում: Էրիախի թագավորությունը մասն էր Էթիունի կոչվող համադաշնության, որը Վանի թագավորության հյուսիսային ամենահզոր այսյանն էր:

Ուրարտա-Էրիախյան ընդհարումները սկսվել են թերևս Իշաուիհի (մ.թ.ա. շուրջ 825-810թթ.) և Մենուայի (մ.թ.ա. շուրջ 810-786թթ.) համատեղ զահակալության տարիներից, երբ որոշվում էր, թե ում է պատկանելու գերիշխանությունը Հայկական լեռնաշխարհում՝ Վանի թագավորության⁶, թե՞ Էթիունիին: Հարցը լուծվեց մ.թ.ա. IX դ. վերջին քառորդին տեղի ունեցած Անաշեի (Ալաշկերտ) ճակատամարտում, երբ Լուշա-Քաթարգա-Վիթերուխե դաշնության և օգնության եկած Էթիունյան մյուս իշխանությունների ուժերը ծանր պարտություն կրեցին Վանի թագավորությունից:

Շիրակի համար ծանրագույն ժամանակաշրջան էր հատկապես մ.թ.ա. VIII դարը, երբ այս ուղղությամբ սկսվում են Վանի թագավորների (Արգիշտի, Սարդուրի և Ռուսա Բ) արշավանքները, որոնք ավարտվում են Շիրակի բնակչության մեծ մասի տեղահանմամբ ու այստեղ թագավորական իշխանության վերացմամբ:⁶ Գյումրու տարածքում մեզ հայտնի հնագույն բնակավայրերը, գտնվելով Շիրակ-Էրիախի թագավորության կազմում, բնականաբար ունեցել են նույն ճակատագիրը:

Ուրարտական թագավորների կրկնվող արշավանքները, երկիրը հրի և սրի մատները հսկայական մարդկային և տնտեսական կորուստները չեն ընկճել տեղի բնակչության ազատատենչ ոգին, ազատ ապրելու ձգտումը: Միայն Սարդուրին Էրիախի է արշավել ութ անգամ, որոնցից երեքը՝ կայացած մ.թ.ա. 749-742 թթ. ընթացքում, արձանագրված են առավել հանգամանորեն: Ըստ այդ տվյալների՝ նա Շիրակից գերեվարել է 9661 պատանի և 20481 կին, տարել 115 ուղտ, 2025 ձի, 23194 խոշոր եղջերավոր և 63420 մանր եղջերավոր անասուն: Կողոպտել է երկրի գլխավոր պաշտամունքային կենտրոնում գտնվող 150 տաճարապատկան զանձառները, որտեղ հավաքված էր, ինչպես ինքն է վկայում, Էրիախիի արքայի, նրա հոր ու պապի կուտակած հարստությունը: Տաճարապատկան զանձառների ենթակայությունն աստծուն և արքային վկայությունն է Էրիախի երկրի աստվածապետական (թեոկրատական) կառավարման, իսկ Էրիախիի արքայի նախնիների՝ որպես տիրակալների հիշատակությունը փաստում է այն, որ մ.թ.ա. VIII դ. Շիրակը կառավարվել է ավանդական սկզբունքներով առաջնորդվող դինաստիայի կողմից: Այդ արշավանքները մարդաթափեցին Շիրակը՝ Էրիախիի թագավորությունը վերածելով մի թույլ զավառի Վանի թագավորության կազմում:⁷ Մակայն կարճ ժամանակ անց Շիրակը վերականգնում է իր տնտեսական հզորությունը ու մ.թ.ա. VII դ. արդեն Վանի թագավորության ծաղկուն ծայրագավառներից էր: Սա փաստվում է Շիրակի, մասնավորապես Գյումրու տարածքում եղած համաժամանակյա 2 բնակավայրերի և դամբարանադաշտերի պեղումներով հայտնաբերված նյութերով:

Շիրակի տարածքում և Գյումրիում ուրարտական տևական մշակութային ներկայության նյութական վավերագրեր չկան, բացառությամբ 1929թ. քաղաքի տարածքում պատահական բացված դամբարանից հայտնաբերված երկու գտածոների՝ միակնոթ, փայլեցված կարմիր սափորի և թևավոր գրիֆոնի պատկերով ուրարտական բրոնզե գոտու բեկորի:

Գյումրու տարածքում եղած հնագույն բնակավայրերում չկան նաև անտիկ ժամանակաշրջանին (մ.թ.ա. V- մ.թ. -VI դարեր) վերաբերող տվյալներ, բացի Կումայրի բնակավայրի հարևանությամբ գտնվող Սև բերդի ստորոտում հայտնաբերված, առանց ուղեկցող նյութերի մի քանի դամբարանների:⁸ Եթե Մսի կոմբինատի բնակավայրի գոյությունը այս շրջանում ընդհանրապես փաստված չէ, ապա Կումայրի հնավայրի հե-

⁶ S. H m a y a k y a n, *Age du Fer Epoque ourartou. Dans les montagnes d' Armenie, 500000 ans d' histoire avant notre ere* ցուցահանդեսի կատալոգ, Ֆրանսիա, 2007, էջ 88:

⁷ Նույնը:

⁸ Ի. Ս վ ա զ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, 128:

տագա ուսումնասիրությամբ հնարավոր կլինի վերականգնել բնակավայրի կենսագործունեության պատկերը նաև այս ժամանակաշրջանում, առավել ևս, որ արդեն վաղ միջնադարում այն կա:

Ուշ անտիկ ժամանակաշրջանը (մ.թ. II-V դարեր) քաղաքի տարածքում լավագույնս արտահայտված է Գյումրու հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Վարդբաղի դամբարանադաշտի նյութերով: Հնավայրը տարածված է բլուրների քարքարոտ լանջերին և գագաթներից: Առաջին նյութերը դեռևս 1974թ. Վարդբաղի տարածքում մարզահամալիրի շինարարության ժամանակ պատահականորեն բացված և III-IV դարերով թվագրվող սալարկղային թաղումներից են: Իսկ հուշարձանը հայտնաբերվեց 1988թ. երկրաշարժից հետո իրականացվող վերականգնողական-շինարարական աշխատանքների ժամանակ, որոնց պատճառով այն զգալիորեն ավերված էր: 1989-1990թթ. այստեղ պեղվեցին մոտ 100 կիսավեր և լավ պահպանված դամբարաններ:⁹ Վարդբաղում թաղումները կատարվել են սալարկղերում, քարարկղերում, հողի շերտի մեջ և սարկոֆագներում: Դամբարանադաշտին վերաբերող բնակավայրը դեռևս ուսումնասիրված չէ, սակայն դամբարանադաշտի հարուստ գտածոները առատ նյութ են տալիս տեղի բնակչության այդ ժամանակաշրջանի կյանքի, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային մակարդակի մասին պատկերացում կազմելու համար:

Գտածոները աշխատանքային գործիքներ, խեցեղեն, արդուզարդի առարկաներ են: Վերջիններիս առատությունը՝ ակնաջողեր, ուլունք-կնիքներ, ուլունքներ, մատանիներ և այլն, վկայում են տեղի բնակչության բարգավաճ կացութաձևի, կենցաղի և գեղարվեստական ճաշակի մասին: Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի բրոնզի թիթեղից պատրաստված խաչ-մատանին (թվագրվում է III-IV դարերով), որ փաստում է քրիստոնեության մուտքն ու զոյությունն այս տարածքում:¹⁰ Այսպիսի մատանիների մասին հիշատակություններ կան մեր միջնադարյան ձեռագրերում: Լազար Փարպեցին Գրիգոր Լուսավորչի մատանու մասին գրում է. «Եւ դիր զմատանին զգծած խաչի քո ի մատին աջոյ մերոյ...»:¹¹

Հայտնաբերված կնիքներից մեկը լեռնային բյուրեղից է՝ ցլի պատկերով, մյուսը՝ կարմիր ապակուց՝ ձիու պատկերով: Դրանք որոշակի իշխանության խորհրդանիշեր են և վկայում են մ. թ. III դ. այստեղ ազնվականության զոյությունը մասին: Սարկոֆագներից մեկում գտնված հռոմեական Տրայանոս կայսեր (103-111թթ.) արծաթյա դրահման փաստում է տեղում առևտրա-դրամական հարաբերությունների զոյությունը:¹²

Վարդբաղի անտիկ դամբարանադաշտից գտնվել են նաև մուգ կապույտ ապակուց երկու փոքրիկ սրվակ՝ պատրաստված ապակու հաստ զանգվածը ձողի վրա ոլորելու եղանակով, որոնք օգտագործել են անուշահոտ յուղեր, օծանելիք պահելու համար, կախել են պարանոցից(F3): Վարդբաղի դամբարանադաշտի նյութի քննությամբ նաև փաստվում է, որ մ. թ. առաջին դարերում վերելք սարող Շիրակով անցնող տարանցիկ ճանապարհները նպաստում էին նաև արտադրության զարգացմանը, որն էլ իր հերթին հարևան երկրների հետ տնտեսական փոխառնչությունների հնարավորություններ էր ընձեռում:

Տնտեսության ավանդական ճյուղերից բացի՝ փաստվում են բազմաթիվ արհեստներ, որոնց մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղում խեցեգործությունը: Պահպանելով արտադրության ավանդական եղանակները՝ խեցեգործությունը հիշյալ դարերում նոր զարգացում է ապրում ջնարակի արտադրությամբ: Միջնադարյան բազմաթիվ

9 Հ. Խ ա չ ա տ ր յ ա ն, Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, Հնագիտական հետախուզություն Շիրակում, ՀՀ 1989-1990թթ. դաշտային հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզիսներ, Եր., 1991, էջ 84: Ստ. Տեր - Մարգարյան, Կոմայրիի «Վարդբաղ» տարածքի անտիկ դամբարանադաշտի պեղումները, ԳԱԱ ՀԱԻ 1989-90թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, Եր., 1991, էջ 94-96:

10 Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, Մատանիների և ակնաջողերի դերը անտիկ Շիրակի թաղման ծիսակարգում, ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. II, Գյումրի, 1999, էջ 77:

11 Ղ ա գ ա ր Փ ա ր պ ե ց ի, Հայոց պատմություն, Եր., 1982, Դրուագ Բ, ԼԲ:

12 Լ. Ե գ ա ն յ ա ն, Անտիկ Շիրակի թաղման ձևերը, ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. III, Գյումրի, 2000, էջ 55:

հնավայրերից հայտնաբերված տարաբնույթ և բազմազան ջնարակ խեցեղենը IX-X դարերի գիտության և տեխնոլոգիական պրոցեսների առաջադիմության արդյունք է՝ պայմանավորված տվյալ ժամանակաշրջանում մետաղական օքսիդների օգտագործման շնորհիվ տարբեր գույների և երանգների ստացման հնարավորությամբ: Կումայրի բնակավայրի պեղումներից հայտնաբերված ջնարակ ամանների մեծ մասը բաց ամանների՝ քասերի կամ քրեղանների բեկորներ են, որոնց վրա պահպանվել են կանաչ, դեղին և շագանակագույն ջնարակի տակ փորագիր դեկորատիվ նախշերը: Նմանօրինակ անոթները լայն տարածում ունեին և օգտագործվում էին նաև Սերձավոր Արևելքի այլ շրջաններում ևս: Խեցեղենի մասին եղած տվյալները հետազոտողներին իրավունք են տալիս խեցեգործությունը համարել տվյալ դարաշրջանի գեղարվեստական արհեստի առաջատար տեսակներից մեկը:

Խեցեղենի բազմազան դեկորատիվ ձևավորումը հազիվ թե հնարավոր լիներ առանց տվյալ ժամանակաշրջանի հայ մշակույթի այլ տեսակների ազդեցության: Առանց նրանց հետ սերտ կապի՝ նշանակալի չափով անհասկանալի կմնային արտադրանքի որոշ ձևեր և տեսակներ, գույնային գամմայի տարրեր, նախշեր՝ մասնակի կամ ամբողջությամբ վերցված գեղարվեստական մետաղից, փայտե, ապակյա իրերից, գորգերից, գործվածքից և այլն: Խեցեգործները հաճախ վերցրել են բրոնզե, պղնձյա և արծաթյա ամանների ձևերը:

Կումայրուց հայտնաբերված գեղարվեստական խեցեղենի առանձին խումբ են X-XIIդդ. գոտեզարդ և դրոշմազարդ կարասները, որոնք բնորոշ են անհիական մշակույթին: Նախշազարդման թեման առավելապես կենդանական և բուսական պատկերներ են, հանդիպում են նաև մարդկանց պատկերներ: Դրոշմներն արվել են ուղիղ և զլանաձև կնիքներով: Կարմիր ներկված կարասների զարդագույները հիմնականում չեն ներկվել՝ հավանաբար պատկերներն ավելի ընդգծում և դիտարկելի դարձնելու համար: Թեև գտածոները շատ քիչ են՝ մոտ մեկ տասնյակ բեկոր, սակայն ոչ մի պատկեր չի կրկնվում: Դրանք ոչ միայն ավանդական-ծիսական են, այլ նաև ներկայացնում են առօրյա կյանքն ու կենցաղը: Կումայրիի գտածոների մեջ կա նաև սնդկաման, որը բնորոշ է հայկական միջնադարյան մշակույթին (նկ. 4):¹³

Նկ. 4

Կումայրու պատմության ուղ միջնադարյան շրջանի նյութական վկայություններն են մի քանի զենքեր՝ մեկական վահան, սաղավարտ և մի քանի սակրեր: Շրջանաձև վահանը և սաղավարտը պատրաստված են պողպատից և փորագրման եղանակով զարդանախշված են կենցաղային պատկերներով, իսկ եզրագույներն ունեն արաբատառ արձանագրության տեսք: Ենթադրվում է, որ XVI-XVII դարերով թվագրվող այս զենքերը պատրաստված են տեղացի վարպետների կողմից, և նրանց վրա արաբատառ արձանագրությունների առկայությունը պարտադրված է մահմեդական տարրի գերիշխանությամբ:¹⁴

Նկ. 5

Հնագիտական ամենաուշ՝ XVII-XVIII դարերին վերաբերող գտածոները, որոնք հայտնի են Գյումրու տարածքից, մեկ տասնյակից ավելի ծխամորճերն են: Դրանք գտնվել են քաղաքի բերդի տարածքից, Մայակովսկի և Տերյան փողոցների միջակայքից, Բոշի մայրա և Պոլիգոն կոչվող թաղամասերից: Ծխամորճերը պատրաստված են մանրահատիկ, լավ հունցված կավից, հիմնականում պատված են կարմիր անգորով, ունեն լայն բացվող բերան և բարակ, նեղ փող: Մեծ

¹³ Մ. Հարությունյանի պեղումների նյութերը հրատարակված չեն, պահվում են Շիրակի երկրագիտական թանգարանում (ծան. հեղինակի):

¹⁴ Նյութերը հրատարակված չեն, պահվում են Շիրակի երկրագիտական թանգարանում (ծան. հեղինակի):

մասամբ զարդարված են կնքադրոշմով արված բուսական նախշերով, ունեն նաև վարպետի նշաններ, որոնցից մեկը՝ հայատառ՝ Ա. Տ. (նկ. 5):¹⁵

Այսպիսով, ինչպես վկայում է Գյումրու հնագիտական հուշարձանների պեղումների և տարբեր ժամանակներում այստեղ հայտնաբերված պատահական գտածոների քննությունը, քաղաքի տարածքը բնակեցված է եղել դեռևս մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջերից, և կյանքն այստեղ անընդհատ շարունակվում է մինչ մեր օրերը:

ГЮМРИ: АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ

___ *Резюме* ___

___ *А. Хачатрян* ___

На территории нынешнего Гюмри первые поселения появляются уже в эпоху ранней бронзы (36-25 вв. до н.э.). Раскопки этих поселений и некрополей дали богатый материал для изучения развития социальных и экономических отношений, торговых связей, культа и религии... В поселениях Мясокомбината и Кумайри жизнь продолжается вплоть до античного периода (6-5 века до н.э.). Несмотря на богатый археологический материал, находки урартской культуры отсутствуют.

Античный период на территории города археологически засвидетельствован в северо-западной части города-в местности Вардбаг, у подножья холма южного форта крепости Александрополь.

В средневековье жизнь продолжается только в поселении Кумайри. В результате раскопок здесь обнаружены две церкви 5-ого и 7-ого веков. Последняя в 10-ом веке укрепляется крепостными стенами. Случайные находки разнообразного оружия (стальные щит, воинская каска, секиры и т.д.), глиняные табачные трубки доказывают продолжение жизни и в позднесредневековом периоде.

Богатое археологическое наследие Гюмри доказывает возникновение жизни на территории города более 5000 лет назад, жизнь которая непрерывно продолжается по сей день.

¹⁵ Նյութերը հրատարակված չեն, պահվում են Շիրակի երկազիտական քանգարանում (ծան. հեղինակի):